

Eulogiamanta

Sergio wawanmantawan Peru suyuman churapakusqankumanta

Peru suyu saruchasqan ñawpa
llaqtakunamanta hinallataq Quechua
warmikunata wiksachakuyinkupi.

01

Qallariynin

Pg. 1

02

Imapunitaq kargari

Pg. 2

03

Obstetrica nisqa saruchakuymanta

Pg. 4

04

Paqtachayman aypanapaq

Pg. 5

05

¿Imakunatam judicial nisqapi machkakuchkam?

Pg. 6

01 Qallariynin

Ñawpa llaqtakunamanta warmikunataqa tukuy imapi saruchakurqa¹ ñawpa pachakunamanta pacha.

Ñawpa llaqtakunamanta warmikunataqa tukuy imapi saruchakurqa ñawpa pachakunamanta pacha. Allinta qawariqtinchikmi rikunchik imaynatas paykunata saruchakurqanku wiksayakuy hinallataq wachakuy chiqayninkunapi ima mana munasqanku ruwaymanta harkaspa hinallataq llaqtankuq usunmanta wachakuymantapas ima harkaspa, kay ukhupitay karqaku chay esterilizaciones forzadas nisqa (mana hayk'aqpas wiksayakunankupaq) hinallataq violencia sexual nisqa (warmi kasqanku rayku saruchakuy) nisqakunawan sutichasqa². Kay saruchakuykunataq paqarimunku mana campo runa, mana ñawpa llaqtakuna warmikunata allin riqsisqankumanta chaytaq kamachikuqkunapas nirqanku imaynatas warmikuna wiksayakunamanta chayta chaymantataq manayá campo warmikunaqa allin hampina wasikunamanpas³ (postakuna utaq hospital nisqa) atirqankuchu chayayta nitaq llaqtankunapi karqankuchu kay hampina wasikuna nitaq qullqinkupas ayparqanchu hatun llaqtakunaman rinankupaq.

Peru mama suyupin warmikuna wiksayanakunankupaq hinallataq wachakunankupaq chiqayninkunaq saruchakuyninmi qawachiwanchik imaynatas tuparinku kay saruchakuyipi huk saruchakuykunapas, chay ukhupitay kachkanku warmi kayninku, mana qullqiyuq kayninku, campo warmikuna kayninku ima⁴;

kay lliw saruchakuykunataq ñawpaqmanaraq aysarikun Peru suyupi. Qawaykusun imaynatas Peru suyupi kay apakurqa. Alberto Fujimori Peru suyu kamachiqtinmi gobiernomanta pacha warmikunata hospitalkunapi postakunapi ima wiksampi tukuy imata ruwarqanku manaña wiksayakunankupaq, kaytataq sutichakurqa ligadura de trompas sutiwan. Hinataq ruwakurqa 270 waranqamanta

aswantaraq mana warmikuna uyakuchkaqtinku, kaywantaq achka warmikuna wañurqanku ima, paykunañataq yaqaya lliwlla campo warmikuna karqaku, Quechua warmikuna. Kay mana allin ruwasqantataq gobiernupas yuyarcharqa arí nispa Comisión Interamericana de Derechos Humanos (CIDH) waqyaqtin pananchis María Mamérita Mestanzawan gobierno saruchakuynimanta, kay pananchistaq wañupurqan gobiernuq kawsanpi⁵, gobiernomanta kamachikuywanmi manaña wiksayakunapaq hampirurqaku hampina wasipi. Hinallataq gobiernuqa chay Comisión Interamericana de Derechos Humanos (CIDH) hatun kamachikuq nisqallapitay arí nirqa huchachakuchikusqanmanta

KIKIN RIKSINA KAY: Leslieq Moreanoq Custodioq / Salud con Lupa nisqa sutiyuq Organizacionmanta.

tunpachikusqanmanta⁶ huk warmiq derechonkuna saruchasqanmanta, nisqankunam hinam huk campo warmita Runasimi rimakuqta drogarpasqaku hinaspataq huk doctor violarpasqa ima hampina wasiman riykuqtin.

Pananchis Eulogia Guzmanmanta hinallataq wawanmanta rimarispataq allintapuni rikunchis imaynatas mana pananchiskunata pipas qawarinchu nitaq yanaparinchu wiksayanakuy chiqayninkupi hinallataq hampina wasikunapi saruchasqa kasqankumanta chaymantataq imaynatas kay saruchakuykuna campo warmikunata, Runasimi rimakuqkunata ima hinallataq mana qullqiyuq kakuqkunatapas astawanraq ñak'arichin.

Eulogiaqa campo warmim, Quechua warmim, Runasimi rimakuq warmim. Paytam hampina wasikunapi llank'aykuna anchatapuni saruchapurqanku, manam kawsakuyinta nitaq wiksayakuy usunkunatapas qawarirqankuchu, kaytaq karqa manaraq wiksayakuqtin hinallataq chaypa qipanmanpas. Kaytaq Eulogiaq qipa kawsayninta ancha sasamanpuni tukuchipurqa, anchatapuni ñakarichirqa. Chaymantataq contranpi mana allin ruwaykuna warmi hinallataq runa kayninqi hinallataq wawan Sergiopipas rikukurqa qipa kawsayninqi manaña allin kaksanpi. Yuyanapaqqa yachananchis wawan Sergio chay qipallanman wañukusqanta.

02 Imapunitaq karqari

Eulogiaqa Quechua warmim? Payqa Runasimitam rimakun hinaspataq kawsakun ñawpaqmantaraq Ilaqtan usunkunawan.

Kuraqnin pichqa wawankunatam wachakurqa wasillampi, ayllumasinkunawan kuskalla kakurqa wawankuna paqariqtinku, hinallataq comunidadmanta parterakunapas payta yanaparqaku posta doctorkunapas yanapakurqakun. Ñawpaqmanta pacha maman awichankuna hina payqa sayakuspalla wawankunata wachakurqa.

2003 watapim, wiksayuq kachkaptin, sapanka control chayamuqtin Castilla simillapi Eulogiataqa rimapayasqaku, manayá payqa chay simिताq yacharqanpaschu nitaq rimarqanpaschu chay kutinkunaqa.

Wachakusqan punchaw Ilaqtan usunman hina wasinpi sayariyaspa wachakuyta munachkaqtinpas wasinman postapi llamkaqkuna chayaruqtinkun manchachirqaku Eulogiataqa, sichus mana postaman rinkichu chayqa multasaykikun nispa hinallataq mana wawaykipa partidanta qusaykikuchu nispa kayta manchakuspa hinallataq mana qullqiyuq kakusqanwan Eulogiaqa qusanwanpuni rinan karan postaman. Chayaqtinñataq sapayanta saqirqaku wachakuna cuartupi. Chaymantataq hisp'akuyta munarqa hinaptin camanmanta hatarispa huk hispanata uqarirqa chaypitaq yuyaychakurqa chay wachakuyninpi llamkayqa ña qallarirusqaña pay kumuykuptillam. Chayllamantaq huk enfermera yaykuykamurqa hinaspa Eulogiataqa kallpanwan hinallataq qaparispa mana uyakuchkaqtin nirqa camapipuni wachakunanpaq. Kay tanqanakuytipitaq Eulogiapa wawan Sergio sutiuyuq paqarimuqtin urmarurqa umanta pampaman takakuspa.

Eulogiapa wachakuyninpi chay enfermerukuna mana allin ruwasqanmi churarqaku payta hinallataq wawantapas nishu sasachakuypi, chayraykum Eulogiataqa aparurqaku chay pachallapi huk hatun hospitalman Cusco Ilaqtaman. Chayaruptintaq Eu-

logiataqa saqirusqaku sapallanta hospitalpa purinankunapi hinallataq taqarusqaku chayraq paqarisqan wawachanmanta. Chaymantataq, mana usunkunamanta yachaspa hinallataq mana Eulogiata uyarispa chiri unuwan bañarpachirqaku, hospitalpi llamk'aqkunam nisqaku millaytas Eulogiaqa asnachkasqa. Chay bañuwantaq astawanraq Eulogiaqa unqurusqa, ñawpa usunkunapiqa warmi kurpuni ñakayllaña kachkan wachakusqan qipamanqa nishu yawar usuchisqan rayku chaysi chiri unuqa manapuni allinchi.

Kay tukuy ima sasachakuykunapa qipallanmanmi doctorkunaqa nirqaku Sergios huk unquywan kachkasqa kaytaq sutichakunman encefalopatía hipóxico-isquémica nisqawan⁸. Kaytaq ñuqtun llamk'asqanta sayarirpachisqa, ñawsayarpachisqa aqtupaykachisqa, qatatarpachisqa, manataq kurpuntas atirqañachu muyuchiyta nitaq samayninpas kaqlatañachu purirqa ima. Kay tukuy sasachakuy ima kasqan raykum kurpun manaña qhaliñachu karqa, doctorkunataq suticharqaku kayta discapacidad múltiple nisqawan⁹. 29 punchawtataq Qhapaq Raymi killapi 2015 watapi mana allin yanapakuy hospitalpi kasqan rayku neumonía nisqawan hapichikuptin Sergioqa wiñaypaq pasapurqa.

Chay tukuy ima saruchasqankumantam chay watakuna Eulogia wiksachakuqtin hinallataq wawan Sergio wachakusqam pay qusanpiwan kijarpakurqaku hospitalpa contranpi. Chay raykutaq huk juicio qallarirqa, chay tukusqanmantaq hospitalpi llamk'aqkuna mana huchayuq qiparqaku. Juezkuna juicio tukuytin nisqankutaq aswan Eulogiataqa tunpacharqaku hospitalpimis pampaman urmaykusqanmanta hinallataq wawan Sergio uman p'anakusqanmanta k'umuykuspa hina wachakuy munasqan rayku, manataq imatapas nirqakuchu hospitalpi llamk'aqkuna Eulogia saruchasqanmantaqa. Chayman yapayunapaqtaq Eulogia churarqan huk quejakuyta administrativo nisqapi hospitalpi llamk'aqkuna mana allin yanapaykusqankumanta payta hinallataq wawan Sergiotapas. Kay qipa kaq quejataq hinalla kunankama purichkan.

29 punchawtataq Qhapaq Raymi killapi 2015 watapi mana allin yanapakuy hospitalpi kasqan rayku neumonía nisqawan hapichikuptin Sergioqa wiñaypaq pasapurqa.

Obstetrica nisqa saruchakuymanta

Obstetrica nisqa saruchakuyqa warmikunapa contranpin hinallataq wakin wiksachakuq runakunaq contranpim ima,

kay saruchakuytaq kanman mana allin yanapakuy postakunapi hospitalkunapi ima¹⁰. wiksayuqta saruchakuy wiksayuq hunta kachkaqtin, wachakuqtin hinallataq wachakusqan qipanmanpas. Kaytaq rikukun mana allinta willakuqtinku, kaytaq kanman mana allinta willakuqtinku wiksayuqmanta sichus qhalichu kachkan manachus, kaywanchus wakwanchus allinlanman, unquchkaqtin mana yanapayuqtinku, mana allin rimayninkuwan wiksayuqta saruchaqtinku, doctorkuna mana wiksayuq uyakuchkaqtin imapas ruwaqtinku, wiksayuqta maqaqtinku k'amiqtinku, violaqtinku, mana tapuyuspa imapas ruraqtinku, mana tukuy pastillakuna quqtinku ima¹¹. Chaymantataq obstétrica saruchakuyqa ñawpaqmanta pachan karqa postakunapi hospitalkunapi ima, sapa kutinmi warmikunata mana allintachu yanaparqaku utaq mana kasurqakuchu imapas mañakuqtinku, kaytaqa sapa kutinmi postapi hospitalkunapi ima llamk'aqkuna ruwarqankuña¹².

America Latina hinallataq Caribe suyukunapim warmikunata sinchita saruchanku kay obstétrica nisqapi, mana qullqiyuq warmikunatam astawanqa saruchanku, pikunam campupi tiyakunku utaq ñawpa llaqtakunamanta kanku paykunatapunim saruchankuqa¹³. Qawarinapaq, riqsirichikurqam ima-

ynatas warmikuna llaqtanchiskunamanta sapanka suyukunapi mana uyakuchkaqtinku postakunapi hospital nisqapi ima tanqachikunku t'iqrayukuspa wachakunankupaq, mana k'umuykuspachu llaqtankuna kaq usunta hina; chaymantataq esterilización nisqaman llaqta warmikunaqa tanqachikunku manaña qipaman wiksayakunankupaq utaq tayalayaspa wachakunankupaq doctorkunaqa warmikunataqa watanku washkawan camaman ima¹⁴.

Peru suyupim kay warmikuna saruchakuyqa tukuy ayllukunapi, postakunapi hospitalkunapi ima llamk'aqkunam campu warmikunata, Quechua warmikunata, Runasimi rimakuqkunatapunim¹⁵, ima saruchanku. ¿Imaynampitaq kayri? postakunapi hospitalkunapi ima llamk'aqkunam mana yachayninkupi, mana llaqtanchiskuna riqsiyninkupi Quechua warmikunataqa mana yachaq runata¹⁶. hina qawapunku, wachakuyinkunatapas mana allintachu qawarinku. Qawaykunanchispaq, Quechua warmikunaqa wachakunku ayllunku ukhupi wachachiq warmikunawan¹⁷, postakunapi hospitalkunapi ima llamk'aqkunañaataq mana chayta munankuchu, paykunaqa postapipunim utaq hospitalipunim wachanan warmiqa ninku, mana warmi uyakunchu chayqa mana segurowan yanapankuchu nitaq certificado de nacimiento nisqatapas qunkuchu¹⁸. Hinallataq postakunapi hospitalkunapi ima llamk'aqkunaqa multarpanku, mana chayqa policiakunata kachayunku utaq carcelwanpas manchachinku¹⁹. wasinpi wachakuq warmitaqa. Kay saruchakuykunamantaq yapakunman mana postakunapi hospitalkunapi imaqa kankuchu Runasimi rimakuqkuna, chaymi wiksayuq Quechua warmikunaqa mana munankuchu postaman riytaqad²⁰.

03

04 Paqtachayman aypanapaq

Peru suyupim ñawpaqmanta pacha tukuy larullapi Quechua warmikunata, campupi tiyakuq warmikunata ima saruchakun, Gobiernupunim mana warmikuna rayku sayapakunchu. Gobiernupunim mana wiksayakuyinkupi yanapanchu, mana runa hinatachu qawan paykunataqa, mana allintachu riqsirichin chiqayninkunata, mana uyarinchu warmikunata, mana Quechua kayninkuta yupaychanchu. Aswanmi Quechua warmikunaqa saruchasqa kapunku postakunapi hospitalkunapi ima mana allinta yanapayuqtinku hinallataq wiksayuq kaqtinku, wachakuq-tinku utaq wachakusqanku qipanmapas atipakuqtinku.

Qalikayninmanta mana ch'ulla nitaq allin willakuy Runasimipi kaqtinmi Eulogiaqa mana allintachu akllarqa imakunas kurpunaq allin karqaku chayta. Chaymantataq yapakurqa doctorkuna enfermerukuna ima mana Eulogiaq munasqanta yupaychayninku, manchachiywan tanqa tanqarispas ima mana uyakuqta camillapi wachachinankupaq, Eulogiaqa riki munarqa wasillanpi k'umuykuspa wachakuyta llaqtanpa usunman hina. Chaymantataq wachakusqanman qipanman llaqtan usunman hina ruwakunan mana yupaychakurqachu, Quechua warmikunaqa q'uiñi unuwanmi armakunanku hospitalpitaq chiri unuwan armarusqaku mana uyakuchkaqta qipanmantataq sapallanta saqiyusqaku qalikayninta nishu sasachakuyman churaykuspa. Kay tukuy ima ruwakuykunawanyá chiqayninkunata mana yupaycharqankuchu aswantaq sarucharqanku warmi kasqan rayku, castilla simipitaq riqsikun obstétrica saruchakuy nisqawan.

Eulogiaq ñak'ariynitaq astawanraq yapakurqa tukuy ima sasachakuyinkunawan hinallataq saruchasqa kasqan rayku, Quechua warmikunapaq tukuy ima saruchakuykunam kanku Peru suyu ukhupiq, warmi kayninku, wiksayuq kayninku, Runasimi rimakuq kayninku, mana qullqiyuq kayninku chaymantataq yapakurqa Eulogia unquq wawan uywakusqan. Chayna kaqtintaq Eulogia saruchasqa kaynin rikuchiwanchis imayna saruchasqan Quechua warmikuna tiyanku kay Peru suyupi²¹, postakunapi hospitalkunapi ima wakin Peruana warmikunamantaqa astawanmi ñak'arichinku Quechua warmikunataqa.

KIKIN RIKSINA KAY: Leslieq Moreanoq Custodioq/ Salud con Lupa nisqa sutiyuq Organizacionmanta.

Juezkuna, hinallataq pikunam paykunawan llamk'anku ima, mana allin usqayman nitaq allin ruwasqankum chaymantataq warmikuna saruchakuy warmi kasqanku rayku, Quechua kayninkumanta ima mana Eulogiataga nitaq aylluntapas justicia nisqata aypachirqankuchu. 18 wataña karun chay saruchakuymanta hinaspaq mana-raq justicia chayamunchu, Eulogiaqa kunankaman justiciata suyakuchkan.

Octubre killapi, 2009 watapi, CIDH nisqamanmi chayachikurqa huk mañarikuyta kay saruchakuykunata huchachanapaq. 4 p'unchawta Ayriway killapitaqmi, 2014 watapi chayraq CIDH nirqa arí kay huchachanakuy mañakuyinta²². Kunan pachataq Centro de Derechos Reproductivos (CRR o el Centro), Centro de Promoción y Defensa de los Derechos Sexuales y Reproductivos (PROMSEX) María Concepción Salizar Eulogia Guzmanpa sutinpi kay rurayta tanqarinku. Kunantaq suyakuchkan CIDH willakuyinta riqsirichinanta hamuq 2022 watapi.

18 wataña karun chay saruchakuymanta hinaspaq mana-raq justicia chayamunchu, Eulogiaqa kunankaman justiciata suyakuchkan.

05

¿Imakunata judicial nisqapi machkaku kam?

Kay huchachanakuytaq Sistema Interamericano de Protección de Derechos Humanos nisqa llamk'aynim ukhupi rikuchikun imaynatas wiksayakuq warmikunata saruchakun, kayqa astawanraqtaq qawachin imaynatas saruchakun ñawpa llaqtanchiskuna warmikunata, paykuna hukniray yachayniyuq hukniray usuyuq ima wiksayanakuypi kanku, wachakuypi hinallataq wachakusqanku qipanman ima. Kaypitaq kay huchachakuy mañakusqanwan, CRR hinallataq PROMSEX machkanku CIDH ñawpa llaqtakuna warmikunapa huchuy llaqtakunapi kaq warmikunapa ima chiqayninkunata amachananpaq hinallataq kay ruwaykuna riqsirinanpaq:

a. Mana allin yanapakuy, saruchakuy, mana yuypachaq utaq warmiq wiksayakuyninpi wachakusqanpi hinallataq chaymanta qipanmanpas rimayninpi mana allin willakuy warmikuna saruchakuymi kaytataq sutichakun obstétrica saruchakuy nispa. Gobiernukunam, postakunapi hospitalkunapi ima llamk'apakuqkunawan kaykumantaqa warmikunata amachananku hinallataq kaqlapi wanachinanku mana kay allin ruraykunata.

b. Manam qhali kay llamk'aypi, postakunapi hospitalkunapi ima, kanchu yanapakuy ñawpa llaqtakuna warmipaq. Manayá kay llamk'aykunapi qawarinkuchu warmikunaq munasqankuta, llaqtankuq usunkunata, wiksayakuy wachakuy ima paykunapaq kasqanta hinallataq manataq kasunkuchu k'umuykuspa wachakuyta aqyakuqtinkupas. Kay mana allin ruwaykunam warmikunapa qhali kayninkupi chiqayninkunata saruchapunku, wiksayakuyninkutapas, paykuna aqyakuqkupipas, allin willasqa kanankupipas, allinta yachaspa ima uyakuyninkupipas

c. Warmikuna saruchaymi wiksayakuqtinku, wachakuqtinku hinallataq kaypa qipallanman yapakunku huk saruchakuykunaman, hinallataq kay sasachakuykuna warmikunapaq tupanku warmi kasqankuwan, maymanta kasqankuwan hinallataq mana kaqniyuq kakusqankuwan. Gobiernukunaqa t'iqrarinankupunim kay sasachakuykunataqa chayllawanchá warmikunata saruchakuyqa tukupunqa.

KINCHAYPA CHANINCHAYNIN

“PORTADA: Leslie Moreano Custodio/ Salud con lupa” Sutichasqa patara.

TUKUYNINPI YAPAYKUNA

- 1 ONU. Hatun huñunakuy. Relatora Especialpa willakuyin ñawpa llaqtakuna chiqaqninkunamanta, Victoria Tauli Corpuz. A/HRC/30/41. 6 p'unchaw Qhapaq Situwa killapi 2015 watapi, 5 qillqaq yupayninpi. Kaypi qawaykunkiman: <https://www.undocs.org/es/A/HRC/30/41>
- 2 Kaqlapitaq, 34 hinallataq 47 qillqaq taqanpi.
- 3 UNFPA et al. Imaraykum mana kaqlachu wiksayuq marmikuna wawankuna ima wañupusqanku Arhuaca hinallataq Wayuu ñawpa llaqtakunapi. 2017, 146 qillqaq yupayninpi. Kaypi qawaykunkiman: <https://colombia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/DeterminantesMortalidadMaternalIndi%CC%81gena-3-7-19.pdf>
- 4 Burneo L., J. Paqtachay kaqla kananpaq warmipaqqas qaripaqqas. Perú suyupi warmikunata Esterilización forzadas ruwasqankumanta: pachantinpi hatun hucha. Warmikuna amchakunanpaq yachay. Lima. 2008, 47 qillqaq yupayninpi. Kaypi qawaykunkiman: <https://www.minjus.gob.pe/wp-content/uploads/2017/06/Justicia-de-Género.-Esterilizaciones-forzadas-en-el-Perú-1-DEMUS.pdf>
- 5 CIDH, 71/03 Willakuy, Petición 12.191. Wawqipana hina sasachakuy allichanaypi. María Mamérita Mestanza Chávez-manta kaq caso, Perú. 10 p'unchaw Qolla Raymi killapi 2003 watapi. Kaypi qawaykunkiman: <https://www.cidh.oas.org/women/peru.12191sp.htm>
- 6 CIDH, 69/14 Willakuy, Kay casomanta 12.041. Wawqipana hina sasachakuy allichanaypi. M.M.. Perú. 25 p'unchaw Anta Situwa killapi 2014 watapi. Kaypi qawaykunkiman: <https://www.oas.org/es/cidh/decisiones/2014/PESA12041ES.pdf>
- 7 Peru suyupi Derecho nisqa ukhupi, comunidad campesina niqtinkuqa nichkanku Quechua, Aymara hinallataq Uro runakuna nispa. Paykunataq Antisuyu allpakunapi tiyanku. Comunidades nativas niqtinkuñataq nichkanku Yunka uraymanta ñawpa llaqtakunamantam. ONU. Hatun huñunakuy. Relatora Especialpa willakuyin ñawpa llaqtakuna chiqaqninkunamanta, James Anaya. A/HRC/27/52/Add.3. 3 p'unchaw Anta Situwa killapi 2014 watapi, 4 qillqaq taqanpi. Kaypi qawaykunkiman: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/072/49/PDF/G1407249.pdf?OpenElement>
- 8 Doctorkunan kaywan sutichanku ñuqtunchis waklliqtin kaytaq rikukun "mana allintaña utaq sasachakuywan samaqtinchis, kurpunchis aychanchiskuna ima mana kaqña kaqtinku utaq manaña allintañachu muyuchiqtinchis, imatapas usqayllaman kutichinanchispi, mikhukunanchispi, hinallataq sapa kutim aqtupakuykunapi qatataywan kaqtin". Qawaykuy: Moral, Y., et al. Hipoxia-isquemia chayraq wiksamanta paqariqi: bases celulares hinallataq moleculares ñuqtu waklliqtin hinallataq modulación terapéutica neurogénesis nisqamanta. 2019. Kaypi tariykuwaq: <https://www.neurologia.com/articulo/2018255>
- 9 Kay pachantinmanta yachaykuna jurís nisqapi "runakunaq mana atiyinpaq qispichikun kunan yachaykunaman hina wakín runamasinkunawan kawsayninpi, atiqniyuqkunawan mana atiqniyuqkunawan ima kanmantaq kay kawsay-ninchispi utaq umallanchispi, kaymantaq yapakun tukuy ima maypin tiyanchis sasachakuykunawan ima". Qawaykuy: Hatun Huñunakuy Convención sobre los Derechos de las Personas con Discapacidad nisqapi, art. 1. Kaypi qawaykunkiman: <https://www.un.org/esa/socdev/enable/documents/tccconvs.pdf>
- 10 CIDH. Warmikunata, warmi wawakunata sipaskunata im atipakuy hinallataq ch'iqinakuy: América Latinapi Caribepiwan allin ruwaykuna. OEA/Ser.L/V/II. Doc. 233. 2019, 181 qillqaq yupayninpi. Kaypi qawaykunkiman: <http://www.oas.org/es/cidh/informes/pdfs/ViolenciaMujeresNNA.pdf>; CIDH. 7 Wichi wiksayuq warmikuna Argentinaman churapakuyninkupi. Amachanankupaq medidas cautelares nisqawan No. 216-21. 16 p'unchaw Ayriway killapi 2021 watapi, 62 qillqaq taqanpi. Kaypi qawaykunkiman: https://www.oas.org/es/cidh/decisiones/mc/2021/Res_32-21_MC_216-21_AR_ES.pdf
- 11 CIDH. Ñawpa llaqta warmikunaq chiqayninkuna América suyukunapi. OEA/Ser.L/V/II. Doc. 44/17. 17 p'unchaw Ayriway killapi 2017 watapi, 80 qillqaq yupayninpi. Kaypi qawaykunkiman: <http://www.oas.org/es/cidh/informes/pdfs/mujeresindigenas.pdf>; ONU. Relatora Especialpa willakuyin imakunan warmikuna atipakuyman apan chaymantataq imakunam chaymanta paqarinku. Kay qawariytaq sayarin saruchakuy chiqayninkunapi hinallataq warmikuna saruchakuyipi warmikuna wiksayanakuyininkupi qhaliyay wasikunapi yanapakuyinpi, kaytaq allintapuni qawarin imaynas wachakuy hinallataq obstétrica saruchakuy. A/74/137. 11 p'unchaw Anta Situwa killapi 2019 watapi, 31 qillqaq yupayninpi. Kaypi qawaykunkiman: <https://undocs.org/es/A/74/137>
- 12 GIRE. Obstétrica saruchakuyman: Runakunaq chiqayninmanta pacha. 2015, 13 qillqaq yupayninpi. Kaypi qawaykunkiman: <https://gire.org.mx/wp-content/uploads/2016/07/informeviolencaobstetrica2015.pdf>
- 13 Castro, R. Hinallataq Frías, S., A. Mexicopi obstétrica saruchakuyman: Imatam 2016 watapi runa tapukuy nin. SAGE Willakuykunapi: Warmikunata atipakuy 26 ruway, Issue 6-7. 2020, 4, 9 hinallataq 10 qillqaq yupaynininkunapi. Kaypi qawaykunkiman: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/SR/ReproductiveHealthCare/Obstetric%20violence%20in%20Mexico.pdf>
- 14 CIDH. Runakunaq ñawpaq llaqtakunamanta warmikunapawan chiqayninkuna Americapi. OEA/Ser.L/V/II. Qillqa. 44/17. 17 p'unchaw Ayriway killapi 2017 watapi, 80 qillqaq yupayninpi. Kaypi qawaykunkiman: <http://www.oas.org/es/cidh/informes/pdfs/mujeresindigenas.pdf>
- 15 CEDAW juntapi. Tukupayninpaq qawariykuna qanchik ñiqipi pusaq ñiqipi willakuykunamanta ima Peru suyupi. CEDAW/C/PER/CO/7-8. 24 p'unchaw 2014 watapi, 33 qillqaq taqanpi. Kaypi qawaykunkiman: https://tbineternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW/C/PER/CO/7-8&Lang=Sp
- 16 Físicamanta yachaqkuna runaq chiqayninpaq. Wañuyapaq unayaykuna. Peru suyupi mamakuna wañuyin: runakunaq chiqayninmanta pacha mamakuna allin amachasqa kanankupaq. 2007, 11 qillqaq yupaynininkunapi. Kaypi qawaykunkiman: http://bvs.minsa.gob.pe/local/minsa/929_GRAL1101-1.pdf
- 17 Estrada, L. Quechua hinallataq Aymara Warmikuna rimaynin. Warmi kaynin hinallataq wiksayakuyininkupi qhali kanankumanta. Manuela Ramos USAIDwan. 2003, 37 qillqaq yupaynininkunapi. Kaypi qawaykunkiman: https://books.google.com.co/books?id=ulM4cCF3_ukC&pg=PT2&dq=Estrada,+Luz.+Voces+de+Mujeres+quechuas+y+aymaras+de+Puno.+2003&source=bl&ots=XbzeH0BikI&sig=ACfU3U3mqVXxx-PFz9Q0RW6La_VrP-g9w&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwJRpKO2wPPIAhW0tlkKHTT2C_cO6AEwCXoECACQAQ#v=onepage&q=Estrada%20C%20Luz.%20Voces%20de%20Mujeres%20quechuas%20y%20aymaras%20de%20Puno.%202003&f=false
- 18 Peru suyupi Llaqta Amachaq. Ñawpa llaqtakunaq lliw llaqtaq hampinakuna hinallataq qhali kaynin chiqayninkuna amachakuyin. Informes Defensoriales willakuykunamanta - 169 ñiqi willakuy, 55 qillqaq yupaynininkunapi. Kaypi qawaykunkiman: <https://www.defensoria.gob.pe/wp-content/uploads/2018/05/Informe-Defensorial-N-169.pdf>
- 19 Físicamanta yachaqkuna runaq chiqayninpaq. Wañuyapaq unayaykuna. Peru suyupi mamakuna wañuyin: runakunaq chiqayninmanta pacha mamakuna allin amachasqa kanankupaq. 2007, 11 qillqaq yupaynininkunapi. Kaypi qawaykunkiman: http://bvs.minsa.gob.pe/local/minsa/929_GRAL1101-1.pdf
- 20 Estrada, L. Quechua hinallataq Aymara Warmikuna rimaynin. Warmi kaynin hinallataq wiksayakuyininkupi qhali kanankumanta. Manuela Ramos USAIDwan. 2003, 50 qillqaq yupaynininkunapi; Peru suyupi Llaqta Amachaq. Ñawpa llaqtakunaq lliw llaqtaq hampinakuna hinallataq qhali kaynin chiqayninkuna amachakuyin. Informes Defensoriales willakuykunamanta - 169 ñiqi willakuy, 52 qillqaq yupaynininkunapi. Kaypi qawaykunkiman: <https://www.defensoria.gob.pe/wp-content/uploads/2018/05/Informe-Defensorial-N-169.pdf>
- 21 Corte IDH, IV. Bolivian churapakuyinpi casomanta. Mana chaninchasqaraq kaqkuna, Ukhupi, Allinchay, hinallataq Costa nisqanku. 30 p'unchaw Unu Raymi killapi 2016 watapi huchachakuy, C No. 329 taqa, 247 qillqaq taqanpi. Kaypi qawaykunkiman: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_329_esp.pdf
- 22 CIDH, WILLAY, YUPAYNINPI 35/14, MAÑAKUY 1334-09. CHASKIYKUNA. EULOGIATA SERGIO WAWANTAWAN. PERÚ. TAWA P'UNCHAY ARIWAY KILLAPI. ISKAY WARANKA CHUNKA TAWAYUQ WATAPI, KAMACHICHIKUNAPAQ: <http://www.oas.org/es/cidh/decisiones/2014/PEAD1334-09ES.pdf>